Він ніколи не плакав. Ніколи-ніколи не плакав. Навіть у дитинстві, навіть коли був немовлям, батьки не чули його крику, не бачили сліз.

Якось вивалився з колиски додолу. Буцнувся головою об твердющу підлогу — лежав, тільки кректав.

— І що за дитина?—дивувались дорослі.— Мов кам’яна.

А тут на сьомім десятку життя вперше розплакався. Сльози лились і лились: мовчазно, гірко, невтішно, як тільки можуть литися в старої людини. Йому було сором оцього нестримного плачу, він сердився на себе за нього, казав сам собі: "Через кого я плачу, через сопляка!" — і нічого не, міг з собою вдіяти.

I

А день-бо починався як ніколи ясний та гожий. Радісно вливався в його невелику кімнату, обставлену старенькими меблями, дихав такою бадьорою свіжістю, що він, прокинувшись, скочив з ліжка як молодий.

І перше, що побачив,— свій святковий костюм. Почищений, випрасуваний дбайливо невісткою, костюм висів на спинці стільця, і він одразу ж подумав, що треба почепити медалі. І так йому закортіло це негайно, в цю ж мить зробити, що він не витримав, як був у трусах, підбіг до комода, потягнув на себе шухляду.

На нього так і війнуло устояними пахощами речей, що роками лежать на одному й тому ж місці. То були переважно речі дружини, яка померла десять літ тому: коробочки, пудрениці, флакони й флакончики, висохлий тюбик губної помади, бігуді, перламутрові гудзики, клубочки вовняних ниток, голки й гачки для в’язання — все це він ревниво беріг, не дозволяв чіпати навіть невістці.

І тут же стояла мальована палехська скринька. Подарована йому на п’ятдесятиріччя дружиною. Обережненько взяв, відчуваючи пальцями тверду відполіровану поверхню, повернувся до ліжка. Сів, любовно поставив її на коліна, підняв кришку.

І завмер.

В скриньці, на малиновій бархатці, завжди лежало його п’ять медалей: "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.", на честь тридцятиріччя цієї перемоги і три "За відвагу". Рідкісний набір трьох медалей, що їх мало хто мав у минулій війні. Медалі завжди лежали, старанно викладені в акуратний рядок, наче пришпилені до малинових грудей. "За відвагу" мерехтіли благородно сріблом, дві інших золотисто сяяли бронзою. Він їх сам завжди і складав, не довіряючи навіть друлрині, коли та була ще жива,— одну по одній, протираючк дбайливо хусточкою, здуваючи з муарових колодочок щонайменші пилинки, і завжди хвилювався, підіймаючи кришку: було таке відчуття, наче медалі весь час чекали на нього.

Тепер же не повірив тому, що побачив: не було трьох медалей. Тканина аж кричала, пограбована, до малинових нервів обдерта, а дві осиротілі медалі пригнічено одсвічува-ли враз потьмянілою бронзою.

"Хто?.. Як?.. Та цього бути не може!"

Зблиснула думка, що він не так їх поклав. Що помилково прикрив малиновою бархаткою. Перевернув, витрусив дві, що лишились,— скринька сумно зблиснула полакованим дном.

Кинув скриньку, побіг до шафи: вдалося, що медалі висять на іншому, старенькому вже піджаку. Що невістка, забираючи прасувати костюм, взяла й перевісила. Ось він зараз відгонить — і медалі звично засяють на сірій тканині.

Немає.

А може, невістка десь поклала й забула? Могло ж таке бути! Перед тим, як прасувати, зняла, і вони тепер лежать десь на кухні.

Ну, звісно ж, на кухні!

Поспіхом одягся (невістка підхоплювалась рано), сунув ноги в капці, сторожко, щоб не грюкнуть, не рипнуть, вийшов у коридор.

Квартира ще дихала сном, а на кухні вже лунав якийсь рух, доносився, мов дятлів, перестук ножа. Прочинив обережно двері, протиснувся бочком: Оля, невістка, коли готувала — гнала всіх з кухні, щоб не заважали. Та й то: три метри на два, не розгулятись і одному.

Оля саме різала буряк. На плиті шкварчало й булькотіло, чайник аж підстрибував, вибухаючи паром, а невістка, червона, розпалена, швидко і вправно сікла малинові кружальця.

— Ви вже встали? Ще ж рано! — сказала якось аж не-вдоволено.

— Олю, ти не знімала медалі?

— Медалі? — здивувалась вона.— А чого б це я їх знімала?

— Та коли гладила...

— Так їх же там не було. Ото де поклали, там і шукайте.— І — тук-тук сердито ножем.— Нащо вони мені: на роботу носити? І придумають же!

— Та я і не думав,— відповів він і, пригнічений, вийшов з кухні

— По кишенях пошукайте! — гукнула невістка вслід.

Повернувшись, повивертав усі кишені, хоч ніколи їх сюди

не ховав. Ще раз заглянув до скриньки, потрусив навіть ковдру: медалей не було. Окрім отих двох, бронзових.

"Та що ж це таке?"

Сів, розгублено повів по кімнаті очима.

"Може, Йван? — подумав про сина.— Міг же узяти... подивитися... Та й забув покласти назад. Ну, звісно ж, Іван!"

Ледь діждався Івана: син, як і онук, любив у неділю поспати. Він уже й до спальні підкрадався, і вухо до дверей притуляв — ані звуку.

Аж ось таки вийшов. У майці, в штанях спортивних, граючи м’язами.

г— Фізкультпривіт! А чого не на зарядці?

Та йому було не до жартів.

— Слухай, Іване, ти мої медалі не брав? "За відвагу"?

— "За відвагу"? — перепитав Іван з таким виглядом, наче пригадував. Почухав широкого носа, зблиснув міцними зубами: — Та вони ж ось у мене на майці!

— Дурень!— сказав він ображено.— Я до нього серйозно, а він...

І пішов до своєї кімнати.

Син зайшов слідом: обличчя його було вже не веселе, а винувате.

— Справді медалей немає?

— Нема.

Сидів, не дивився на сина.

— А може, вони на піджаку?

— Я вже дивився.

Іван все ж одчинив шафу, перебрав одяг.

— А серед білизни не завалялись?

— Що я, на підштаниках вішаю?

— Та я просто так.— Постояв, постояв, тручи носа, рішуче сказав:— Тоді Олег. Більше нікому. Ось я йому зараз!

— Не смій! — зупинив він сина. Сам уже думав на онука. Хоч усе ще не хотілось вірити.— Я спитаю.

— Ну, як знаєте,— стенув син плечима.— Тоді я, тату, побіг.— Син щосуботи й неділі бігав на зарядку в парк.

— Біжи.

Іван вийшов, і він знову лишився наодинці. "Йому б лише бігати!" — подумав з образою. Треба було йти до онука, "який уже, напевно, прокинувся,— та все не наважувався. "Зараз... Ось заспокоюся трохи..." Він дуже любив онука, який ріс на його руках, тож думка, що медалі

вкрав Олежко, була для нього нестерпна. Тому ще раз підійшов до шафи, обнишпорив усі кишейі, перетрусив білизну — медалей не було.

"Та що ж це таке?"

Враз пригадав, як позаминулого тижня, коли він повернувся з чергової зустрічі з піонерами школи, вони разом з Олежком складали медалі. Він обережно знімав, онук так само обережно складав одну по одній до скриньки. Складав і допитувався: "А вони срібні?... З чистого срібла?" І підносив до очей, наставляючи проти сонця.

"Господи, тільки не це!" |

А десь на грані свідомості: "Цєі Тільки це".

"А може, він просто взяв подивитись? Дитина ж... Погрався та й забув покласти на місце. Ось я зайду, а медалі лежать коло нього... На подушці". І так виразно уявив цю картину, що одразу повірив: так воно і є.

"Ну, звісно ж, медалі в Олежка!"

Онук щойно прокинувся. Лежав, випроставшись, на вузенькому ліжку, зблимував світлими, як у діда, очима. Дрімота ще гніздилася в ньому, блукала по чистім лиці, збиралася солодкою слиною в кутиках вуст.

— Не спиш?

Олежко блимнув на діда — омив його поглядом. Рожеве обличчя його було таке безтурботно-спокійне, що йому стало аж ніяково. За те, що міг подумати щось лихе на онука.

Та медалі ніде не лежали. Ні на ліжку, ні на столі. До того ж на столі стільки всього було нагромаджено, що їх важко було б так одразу й помітити. Олежко знову щось паяв: по всьому столу розкидані жмути дротів, металеві, в дірках суцільних пластини. А з кімнати й досі не вивітрився ледь чутний запах каніфолі.

— Що тобі снилось?

Присів поруч на ліжко (Олежко посунувся, даючи дідові місце), провів долонею по світлому чубчику. Волосся було таке м’яке й ніжне, що мимохіть хотілося гладити його й гладити: от уже тринадцятий рік, а воно в нього як у немовляти.

— Так що тобі снилось?

Онук наморщився, чесно намагаючись пригадати хоч один сон. Потім розпустив гладенького лоба:

— Нічого.

— Так нічого й не снилось? А медалі?..

Не збирався про це одразу питати — саме зірвалось із язика.

В Олежкових досі безхмарних очах метнулась тривога. Він зробив такий рух, наче хотів пірнути під ковдру. А великі, як локатори, вуха взялися вогнем.

Він!

— Де ти їх поклав?

— Ніде,— сказав онук, ховаючи очі.

— Як-то ніде? Десь же та мають лежати! — А що онук уже й обличчя одвернув од нього, якомога веселіше спитав: — І як ти їх вхитрився взяти, що навіть я не помітив? Думаю: в скриньці, а вони, бач, у тебе!

— В мене немає,— прошепотів уже не до діда — до стіни Олежко.

— А в кого ж?

— Не знаю.

— Так ті^їх брав чи не брав? — Він починав уже сердитись. Думка, що медалі попливли кудись з дому, була для нього нестерпна.— Брав чи ні? — трусонув за плече онука.— Чого ж ти мовчиш?

— Не брав.

Хоч вуха вже палали вогнем.

— А я збирався сьогодні піти з тобою в кіно. А воно ось що виходить. Не хочеш дідові правду сказати... Ну, гаразд, не хочеш, не треба. Думав, що ти мене любиш хоч трохи...

Важко пішов до дверей.

— Дідуню!

Олежко уже звівся на лікоть, благально дивився на нього.

— Що?.. Що ти хочеш сказати?..

— А ти мене не лаятимеш?

— Ні.

— Вони не в мене.

— А в кого? — так і кинувсь назад.— У кого?

— В Сашка.

— В якого Сашка? — Хоч міг і не питати: сусідський хлопець Сашко весь час товкся в онука. Удвох, мабуть, учора й паяли — збирали короткохвильовик.

— Навіщо ти йому їх віддав?

— На контакти... Він їх розплавить.

— Розплавить?.. Мої медалі розплавить?.. Ходім! — Смикнув за руку онука, ладен отак, невдітого, його до сусідів і вести.— Як ти посмів це зробить? Ти хоч трохи подумав, що робиш?

Олежко, похнюплений, мовчки вдягався: все не міг попасти ногою в холошу.

— Ви куди? — визирнула з кухні невістка

— Ми зараз.

— Хай хоч умиється.

Онук смикнувся до ванни, радий, мабуть, відтягнути похід до сусідів, але він його не відпустив.

— Дзвони!

Олежко навіть руку за спину сховав.

— Ні, ти подзвониш! — Сам не знав, чому хотів, щоб подзвонив саме онук.— Дзвони! — Взяв його руку, що опиралась, підняв, натиснув онуковим пальцем на кнопку дзвінка.

Двері одчинила сусідка — жінка молоденька й привітна.

— Ваш Сашко вдома? '

— Вдома... А що?

— Та нічого.— І ‘вже до онука: — Ну, веди до свого дружка! Це ж треба до такого додуматись: контакти!

Сашко сидів коло столу, не менш захаращеного, аніж в онука, щось саме паяв. Тоненька ниточка диму, хилитаючись, підіймалася догори, танула над головою. Світловолосою, як і в Олежка.

— Сашко, де медалі? Давай їх сюди!

І по тому, як у Сашка одразу ж забігали очі, зрозумів, що сталося непоправне...

Те, що він поклав, принісши, на столик, важко було назвати медалями. Сплавлений шмат металу, суціль вкритий темною плівкою. Він спершу не повірив, коли Сашко дістав його з керамічної пічки. "А де ж медалі?" — спитав. І лише тоді, коли Сашко вийняв із столу колодочки стрічок муарових та простягнув їх на тремтячій долоні, зрозумів, що медалей більше немає.

Не сказав нічого ні Сашкові, ані Олежкові, навіть сусідці, яка вже заходилася лаяти сина та пробачатись,— мовчки вийшов з квартири.

Онук поволікся слідом.

Син уже повернувся з парку: у ванній шуміла вода.

— Снідати! — тукнула з кухні невістка.— Куди це ви ходили?

Не відповів — пішов до своєї кімнати.

Роки враз навалились на нього, згорбивши спину, а нога стали чавунними. Ледь їх дотягнув, кинув на столик шмат металу, опустився на неприбране ліжко.

Ще ніколи не відчував себе таким самотнім. Хіба що тоді, як провів на кладовище дружину. Всі образи, всі гіркі, неуважні слова, що він їх чув в останні роки від невістки та сина, враз ожили, заворушилися в ньому, і думка, що він в оцій квартирі зайвий, не потрібний нікому, що вони ждуть не діждуться, коли він помре і звільнить їм нарешті кімнату, опанувала його з дедалі більшою силою.

Заглянув Іван: мокре з-під душу волосся, розпашіле після зарядки обличчя.

— Ідіть снідати, тату!

— Снідайте без мене.

— Та що з вами?

— Спитай Олега.— А що син все ще стояв, сказав роздратовано: — їжте, я потім.

— Ну, як знаєте.— Іван, ображений, вийшов з кімнати. Потім заглянула невістка.

— Тату, що це таке? Ану зараз же снідати! Для кого я старалась?

— Олю, я потім,— морщачись так, наче в нього розболілися зуби, пШросив він невістку.—Я зараз не можу.

Але її не так легко спровадити.

— Що накоїв Олег?— Сидить весь у сльозах... Що ви йому сказали таке? До кого ходили?

— Господи, яке це має значення! — простогнав, відчуваючи, що от-от не витримає, зірветься, наговорить дурниць.— Снідайте, я потім. Дайте хоч трохи побути самому!

— Ви як мала дитина! — сказала невістка сердито.— Розприндились не знати й чого.— А що він уперто мовчав, пішла нарешті з кімнати.

"Отак краще..."

Сидів як ніколи похмурий, думав гірко про невдячність онукову. Все йому віддав, дбав про нього, як про сина ніколи не дбав, черевички, костюмчики, курточки — все справ-ляв на свою не таку вже й велику зарплату, а потім уже й на пенсію. "Ви хоча б для себе щось, тату, лишали",— не раз'докоряла невістка. "А нащо вони мені — солити? До дівок уже пізно, на домовину мовби ще рано. Ти поглянь лиш, костюмчик який! — тішився покупкою.— О лежко буде в ньому наче картинка!" І онук теж горнувся до діда, як до батьків не горнувся. Вертався з дитсадка, а пізніше вже й зі школи, і з порога: "А де дідуньо?"

Скільки в них було спільних інтересів, таємниць обопільних! Як що, так і до діда...

Віддячив дідуневі!

Звично запекло в тім’ї. Там щось набухало, боляче підіймаючи череп. Дістав таблетки, пішов до ванни по воду. В кухні за погано причиненими дверима лунали збуджені голоси. Здається, сварились.

— Тато теж наче змалився! Варто з-за якихось брязкалець здіймать таку бучу! — голос невістки.

— Доживеш до його років, змалишся й ти! — це вже син.

Його аж хитнуло. Було таке відчуття, наче невістчина фраза шмагонула навідліг по обличчю. Забувши, по що йшов, повернувся до кімнати.

"Брязкальця!.. Діждався на старість..."

І, не витримавши, розплакався. Вперше в житті.

А потім прийшли спогади. Немов щось сколихнулось у ньому — і спогади, які довгі роки лежали при самому дні, почали підійматись один по одному, спливати на поверхню: чіткі, ясні, наче все оте з ним сталося вчора, а не більш ніж сорок літ тому, на вісімнадцятім році життя.

II

Михайло Гаркуша потрапив на фронт узимку сорок третього, коли наші війська вели запеклі бої за Донбас. Люди старшого віку й досі пам’ятають, які лютували морози наприкінці зими сорок третього — дерева на корені вимерзали, птахи падали мертві, а небо було таке крижане, що навіть од сонця віяло холодом. Тож Михайлова мати умовляла надіти кожух, що лишився од батька, а він не хотів.

— Думаєте, нас в оцьому поженуть воювати, ге? — показував на вітрами підбите пальтечко.— Нас перевдінуть у військове, а тоді вже в бій.

— А як не перевдінуть? — уже плакала мати.— Замерзнеш же!

— Та ви що?! — закричав на матір.— Не служили в армії, то краще помовчали б!

Був переконаний, що як тільки добереться до військкомату, так його одразу ж у військове спорядять. Дадуть гімнастерку, штани-галіфе, валянки, ще й справну шинелю. А на голову шапку-вушанку. З яскравою зірочкою. Підпережеться, автомат на груди повісить і до Василькі Шуль-женкової:

— Здрастє — не застє! Впізнаєте? Дерли носа? Знать не хотілись? Гризіть тепер пальці!

І як же жалкував уже потім, що не послухався матері! Як згадував татів кожух, коли їх, необмундированих, наспіх озброївши, звели у взводи, у роти. Та й повели в бік Дінця, де гриміло, і гупало, й розповзалось рудими димами.

Поки йшли, ще сяк-так. Грілися, розмахуючи щосили руками, розтирали подубілі, настуджені лютим морозом обличчя,— сльози замерзали на віях! — намагалися забитися в середину колони, де було наче затишніше... "Ширше крок! — лунало раз по раз.— Підтягнись!" Та їх і підтягати не^треба було: самі бігли, рятуючись од морозу пронизливого... Тож поки йшли, якось іще можна було терпіти, а як добралися вже під вечір до невеликого села понад Дінцем та як їх зупинили і вишикували біля крайніх садиб, на бе-лебні відкритому, отут уже їм вітер і дав! Отут уже Михайло і згадав, зубами видзвонюючи, татів кожух.

— Р-рівняння напр-раво!.. Струнко-о!

Тобто замри і не диш. їж очима начальство, яке підходить негіоквапно невеликйм гуртом. У шинелях, у хвацьких куфайках,

переперезане й обвішане зброєю. І на кожному шапка-вушанка. Неопущена. Наче й мороз їм не мороз.

— Товаришу капітан, поповнення прибуло!

— Драстуйте, орли!

Загелгекали грачиною зграєю.

Да-а, з цими навоюєш...

Уже тут кожному взводові призначили командира. З бувалих, обстріляних, з отих, що підійшли.

їм припав сержант з такими веселими очима, наче лясне от-от по колінах долонями та й піде у танок. В куфайці, з пістолетом у кобурі, ще й німецький автомат недбало висить за плечем.

— Замерзли, вояки?.. Підем грітися в хату... По одному шикуйсь! Стр-рунко! Фронтовики, два кроки вперед!

Вийшли п’ять чоловік.

^ — Не густо,— поморщився сержант невдоволено.— Ви... ви... ви й ви — командирами відділень. А ви,— до найстаршого,— моїм помічником. Ясно? Кому не ясно — два позачергові наряди,— блиснув зубами. Р-рівняйсь!.. Стр-рун-ко!.. З піснею кроком руш!

Гупнули в землю одмерзлими підошвами, рушили поспіхом до вимріяної хати.

Набились як у рукавицю. Сорок душ до невеликої кімнати, ще й господиня. Під столом, попід ліжком, по всій підлозі, притискаючись

один до одного, щоб вигнати хоч трохи дрижаки. Покотом. "Двері!.. Двері!.." — кричали на тих, хто виходив-заходив. "От би зараз татів кожух!"

Ще раз затужив по кожухові, коли його підняли на пост серед ночі.

— Холодно? — спитав пошепки бійця, що його мав замінити.

— Сам спробуєш,— відповів той, хукаючи в долоні. Від скоцюрбленої постаті віяло таким холодом, мов не чоловік стояв посеред хати — крижина.

Михайло спав, як і всі, не роздягаючись. Тож не треба було і вдягатись. Підхопив легеньку гвинтівку з п’ятьма до неї обоймами, вийшов надвір. І наче пірнув з головою в крижану купіль.

Застигле од морозу повітря було густе й непорушне, фіолетові тіні мертво лежали повсюди, а сніг рипів так, наче його різали ножем. Зірки угорі мерехтіли голками, місяць був блідий, як мрець. Михайло спершу ходив: од воріт до порога, потім не витримав, став бігати. Та однаково не міг врятуватись од холоду. Він забирався під пальто, проникав до кісток, студив ноги й руки, вихолоджував очі. Душив усе живе, що тільки насмілювалось поткнутись на вулицю,— ні руху, ні голосу, тільки рип-рип од воріт до порога втоптаною стежиною та болісне хекання, щоб хоч трохи зігрітись.

Добре ж, що хоч валянки взув — послухався матері. Пошиті з сукнини й вати, на торбу квасолі виміняні, в калоші ще довоєнні взуті, вони сяк-так тримали тепло, а то зовсім би позбувся ніг!

Коли йому здалося, що минуло більше години, заскочив до хати. Переступаючи через розметані тіла, добравшись до годинника, що висів на стіні, придивився до циферблата. Стрілки показували всього чверть

на другу: ще сорок п’ять хвилин — ціла вічність! Постояв, запасаючись теплом, знову пішов надвір.

— Двері! — гукнули сонно услід.

Потім, коли нарешті повернувся до хати та ліг, довго виганяв зашпори. Грів за пазухою заледенілі руки, дрижав усім тілом. І крізь сон, що важко навалився на нього, чув, як тисячі голочок впиваються в пальці.

Заворушились од грюкоту. Хтось гатив у раму вікна, до-гукувався охриплим од холоду голосом:

— Перший взвод — по сніданок!

Першою підхопилась молоденька хазяйка. Засвітила бликун, що стояв на столі, і сержант, який чомусь опинивсь коло неї на ліжку, ще з-під ковдри скомандував:

— Командирам відділень виділить по два чоловіки по кашу! Одна нога тут, друга — там!

Внесли кашу, розкладену по казанках (на двох один казанок) , по хаті пішов такий дух, що підхопилися навіть ті, яких ніяк не могли добудитись.

— Хто не взяв ложки? — спитав сержант весело. Стояв посеред хати, поблискував двома на гімнастерці медалями.

Ложки прихопили всі, окрім Михайла.

— Який же ти після цього солдат? — поцікавився сержант.— Щоб з першого бою не вертався без ложки! А поки що тримай!

— А ви? — спитав Михайло несміливо.

— Бери, бери, я потім поїм.— Він уже передав свій повен, з верхом, казанок хазяйці.— Тільки одразу ж повернеш.

Ложка сержантова була металева, вузька й гостроморда. Ще й із старанно видряпаним написом: "Шукай, суко, м’ясо!" Пірнаючи в кашу, вона за м’ясом так і шастала — напарник Михайлів зизом дивився на неї. А Михайлові що, Михайло уплітав кашу з м’ясом і ще нічого, здавалося, смачнішого не їв у жиуті.

Не встигли поїсти, як знову загрюкало в раму:

— В о-оздух!

Всі голови як по команді повернулись до невеликих двох вікон. А там уже брязкотіли шибки, тривожно та жалісно. Якийсь гул проривався досередини, холодком заповзав кожному в груди.

— Одставить кашу! — скомандував дзвінко сержант.— Надвір!

Всіх наче вимело. Викочувалися в холодний світанок, а там уже грізно гуло й вібрувало не тільки небо — земля під ногами.

— Лягай! V.

Михайло й сам незчувсь, як влетів до глибокої ями: тут

уже один на одному лежав весь майже взвод. Вдарився боляче коліньми й ліктями, перевернувся на спину, з острахом глянув у небо. Там, гостро спалахуючи на сонці, швидко неслись літаки. Один... два... три... чотири... Далі Михай-ло перестав рахувати: передній літак, завалившись на крило, якось боком став падати донизу, й одразу ж коло

нього з’явилися чорні краплини. Краплини якусь мить зависли на місці, наче роздумуючи, падати їм чи не падати, потім, зірвавшись, полетіли донизу, і крізь рев літака, його прошиваючи, націлений прямо у яму, почувся пронизливий свист. Свист був такий страшний, що Михайлове тіло наче роздерлося навпіл, він навіть не міг заплющити очі, щоб не бачити невблаганної тіні, яка падала просто на нього.

— Не наші! — мов крізь сон, донісся голос сержанта.

А свистіло вже так, що не витримала — застогнала земля.

Й обвалилось. Гухнуло, вдарило, рвонуло десь лоза ямою, вогняним смерчем злетіло до неба. І не встиг Михайло подумати, що пронесло і він лишився живий, як другий літак, моторошно завиваючи, став падати просто на нього.

— Не наші!.. Не наші!..— промовляв щоразу сержант. Він лежав посеред ями, обіймаючи хазяйку, яка щосили притискалась до нього.— А ось оце вже наші!.. Ну, браття-слов’яни, тримайтесь!

Чорні краплини, що летіли, здається, мимо, наче накликані голосом сержанта, розвернулись прямо на них. І хоч вони враз позникали, Михайло всім тілом відчув, як бомби падають просто на нього, просто межи очі, і все, що було в ньому досі живого, зім’ялось, роздерлось, загналося в землю вимотуючим свистом. Шарпонувшись щосили, Михайло перевернувсь на живіт, зарився обличчям в полу чийогось пальта.

Й одразу ж трусонулась земля. Жбурнула його догори, ударила, знову жбурнула. Г олову щосили стисло, а в груди ввірвався вогонь. Задихаючись, кашляючи, він борсався серед червоної мли, а коли врешті виборсався, коли з подивом подумав, що він ще живий, і розплющив очі, то не побачив нічого, крім густої пилюки та рудого, з канудливим

запахом диму. Не було більше ні реву, ні свисту, тільки щось недалеко тріщало, мов горіло велетенське багаття.

— Всі живі? — залунав голос сержанта. Пилюка осідала потроху, а дим ставав ще густіший.— Убиті, поранені є?.. Ану з ями, поки не подушило!

Довкола заворушились, заштовхалися, поспіхом вибираючись із ями, Михайла кілька разів збили з ніг, хтось боляче протоптався по спині, і він, пропечений раптовою злістю, рвонувся і вже на чиїхось плечах вибрався нагору. І лише тут, стоячи по коліна в диму, побачив у одній своїй руці гвинтівку, а в другій — сержантову ложку.

— Де ж я тепер житиму?

Обернувшись на голос, вгледів хазяйку. Стояла простоволоса, розхристана, дивилась на те, що лишилося од хати. Півхати як не було — розмело по всьому подвір’ї, а другу половину облило вогнем. Там тріщало й шипіло, розтікаючись на всі боки димом. Дим переповнював двір, витікав сизими ручаями на вулицю.

— Де ж я тепер житиму?— питалась хазяйка розгублено.

Михайлові чомусь здалося, що вона питає в нього. Почувався так, наче завинив перед нею, бо коли б вони сюди не зайшли, німці, може, й не бомбили б села. Михайлові хотілося чимось утішити хазяйку, тільки він не знав, що їй казати, а тут, на його щастя, з боку вулиці пролунала команда: "Виходь строїтись!" — і Михайло чимдуж побіг до воріт, що якимось чудом лишились на місці.

І, вже йдучи в строю, раз по раз оглядався назад.

— Ширше крок!.. Ширше крок!..— лунало над колоною: командири, мабуть, намагалися швидше вивести їх із села. Та вони й самі не

барились. Поглядаючи в небо, майже бігли, натикаючись один на одного. Тупотіння, хекання, брязкіт казанків з недоїденою кашею. Казанок, що з нього їв Михайло, був у напарника. Він трюхикав поруч, жалісно допитувався:

— Чим же я тепер воюватиму?

Вибігаючи, він забув у хаті гвинтівку.

За селом вони спустились на замерзлий Донець. Перетнули його бігцем, втягнулись до лісу, що круто підіймався угору. Зітхнули полегшено: високі дерева затулили їх від неба, вони відчули себе у безпеці. Десь далеко попереду, за горою, глухо озивалась війна, а тут було тихо й затишно, і коли б не мороз, то й зовсім можна жити. Командири вже їх не квапили, колона, огорнена паром, рухалася дедалі повільніше, долаючи круту, засипану снігом дорогу. Ставало жарко, дехто навіть розстебнув цивільну свою одежину.

Десь на середині підйому оголосили десятихвилинний відпочинок. Михайло нарешті віддав сержантові ложку, яку дуже боявся загубити (весь час лапав себе по кишені), а той, навіть на нього не глянувши, знову заходився вичитувати Михайлового напарника, що вмудрився позбутись гвинтівки.

— Голову краще б забув! Розстрілять тебе мало!

Підійшов лейтенант, командир їхньої роти.

— Ну, де він, герой?

"Герой" стояв як у воду опущений. Завелика, мабуть батькова, шапка налазила йому аж на очі — тільки вуха стирчали з-під неї.

— Щоб гвинтівка була! — наказав лейтенант сержантові.— Діставайте де хочете!

І, сердитий, пішов у голову колони.

Рушили далі. Михайло йшов — переживав за напарника. Спитав:

— Тебе як звати?

Той ображено блимнув, відповів неохоче:

— Петро.

— Розговорчики! — нагримав сержант. І вони вже мовчали, поки й вибралися із лісу.

Ліс одразу ж лишився позаду, мов обрубаний: наїжаченою чорною стіною, відбиваючи шалені повіви вітру. А попереду, аж до обрію, що губився в білій імлі, лежав оголений, нічим не захищений степ. І по тому степу з краю в край котилася каламутна поземка. їх одразу ж оглушило, осліпило, вдарило в обличчя зарядами колючого снігу, сипонуло в рукави, поза шиї. "Підтягнись!.. Підтягнись!.." — забігали командири вздовж колони, що втратила темп, збилася в безладний табун. "Ширше крок!" Задні підтягались, намагаючись наздогнати передніх, а довкола дихала, рухалась, осідаючи й знову набухаючи, вистуджена наскрізь поверхня.

І Михайло вже вкотре пожалкував, що не одяг татів кожух. і

Скільки вони отак ішли — проти вітру, місячи сніг, Михайло не міг би сказати. Ноги були мов чужі, руки давно закоцюбли, зашпори гризли пальці. Він їх глибше засовував у рукави пальтечка і, трохи нагрівши, затуляв очі, лоба, щоки. Вітер був такий, що на нього можна було лягти і не впасти. Рухалися тільки боком.

Господи, чи скінчиться коли ця проклята рівнина?!

"Підтягнись!"

І в них ото вистачає ще сили бігати вздовж колони й кричати! Дали б Михайлові волю — упав би, зарився у сніг: хай заміта, хай заносить, хай навіть смерть потім прийде, тільки б не оце катування!

Стали спускатись у вибалок. Тут було трохи тихіше, вітер лютував уже понад головами, а внизу з шурхотом пересипався сухий сніг, то оголюючи, то знов засипаючи якісь горбки. Попереду, позаду, ліворуч, праворуч, і чим нижче спускались, тим їх траплялось більше. І з тих горбків витикалась то рука, то нога, то голова — закостенілі, застиглі, скуті морозом.

— Німці! — прокотилось понад колоною.

Михайло вперше побачив убитих німців. Живих бачив. Надивився під час окупації. Бачив і наших, забитих під час весіннього відступу, коли через Донець проривалося все, що тільки могло,— цілісіньке літо й осінь натикалися на трупи наших бійців, що всіяли луг, тільки не бачив жодного вбитого німця. Йому вже починало здаватись, що в цій війні гинуть лише наші, а німці сунуть невразимі, і тому з гострою цікавістю дивився на трупи, проходячи мимо.

Особливо приголомшило те, що німці всі до одного були босі. Голі ноги витикалися зі снігу, відсвічували слоновою кісткою. Німці наче роззулись, щоб легше було втікати од наших, та бач — не втекли. Смерть застукала всіх до одного, розметала по балці і тепер наче бавилась ними, то присипаючи, то знов оголюючи, немов перевіряючи, чи всі вони мертві по-справжньому, чи ніхто не прокидається, щоб потім, коли вона на хвилину одвернеться, зірватися й утекти.

— Привал! — пролунала команда.

Михайло оглянувся розгублено: як, посеред оцих трупів? Та обліплений снігом сержант розвіяв усі сумніви:

— Обід, браття-слов’яни! Кухні не буде: діставайте, кому нічого їсти, ензе!

Ензе лежало в Михайловій торбі. Дві банки консервів, десяток сухарів, три грудочки синюватого цукру. Четверту він уже потай зсмоктав ще по дорозі до села, де їх бомбило, хоч було суворо наказано покласти в торби й забути: недоторканий запас, на крайній випадок. Але піди розберися, де той крайній випадок, і то в одного, то в другого віддималась щока, а губи змазувались солодкою слиною.

Сержант змів сніг з убитого.

— Сідайте, слов’яни!

Михайло швиденько дістав свою консервину, два сухарі

— В тебе ніж є? — спитав Петра.

— Немає.

— Чим же ми її відкриємо?

— Попроси он сержанта.— Сержант витяг фінку.

Михайло оглянувся, чи можна попросити в когось іншого, але довкола стояли такі ж, як і він, не знаючи, що робити з банками. Хоч-не-хоч довелося йти до сержанта

— Одкрити? Давай.

Фінка вгрузла в метал, як у масло. Сержант провів не$о попід самим краєчком, кришка так і злетіла.

— Тримай! Як ви й воювати збираєтесь?

— Біда навчить — воюватимуть,— озвався командир відділення, сидів же поруч. Заслав коліна домашнім рушником, виклав білу хлібину, шмат сала, дві цибулини і сіль; ензе діставати не квапився. Одрізав великий окраєць (Михайло тільки слину ковтнув), прикрив зверху салом, притрусив густо сіллю, додав цибулину й простягнув сержантові:

— Вгощайтеся, товаришу командир!

— Додатковий пайок? — не відмовився сержант.— Під німцем жили не тужили?

— Та ні,— відповів командир відділення.— Це ще з довоєнних запасів.

Михайло одразу ж подумав про пиріжки, що лежали в торбі. З кислою капустою й картоплею. Борошно пополам з жолудями, та й то лишилося на самому денці, і мати весь час журилась, як вони житимуть далі. Пиріжки були сині, як смерть, Михайло не дістав іще жодного — соромився.

— Разом будемо їсти чи нарізно? — запитав Петро. Очі його голодно блищали, шкіра на вилицях напиналася так, що здавалось: от-от не витрима, трісне.

— Нарізно,— сказав, заглянувши до банки, Михайло: не хотілося мішати оцю смакоту з кашею, що лишилась у казанку.

По черзі орудуючи Петровою ло"жкою, спершу вишкребли замерзлу кашу, потім взялись за консерви: горох з яловичиною. Михайло клав

свою пайку на сухар і отак, разом з сухарем, і відгризав: ну, можна жити. Незчувсь, як кон-сервина засвітила порожнім дном. Петро довго шкріб її пальцем, а Михайло уже думав про ту, що лежала в торбі: наче й не їв. Утішив себе грудочкою цукру: потай, щоб не помітив сержант, дістав, поклав швиденько до рота.

їли не їли, пролунала команда:

— Ста-ановись!.. Р-рівняйсь!.. Стр-рунко!.. Кроком руш!

Йшли до пізнього вечора. Вже й сутінки огорнули весь

простір, і небо всіяли холодні зірки, а вони все йшли, йшли, йшли, продуті, остуджені, обшарпані вітром, тепер уже не білим, а чорним, і їм було все на світі байдуже. То один, то другий, вивалюючись сонно з колони, сідав просто в сніг, і тоді хтось з командирів з лайкою підбігав до скоцюрбленої постаті, піднімав, ставив у стрій. "Підтягнись!.. Підтягнись!.." — все частіше лунала команда, і колона, звиваючись,,'повзла та й повзла уперед, долаючи кілометр за кілометром. Михайло теж уже двічі сідав у сніг, провалюючись одразу в сон; його хтось піднімав, і він знову йшов, ватяно переставляючи ноги, не маючи вже сили навіть затулятись од вітру.

Аж ось попереду в чорній пітьмі щось освітилося здригнувшись. І хоч світло те одразу ж і згасло, люди, які йшли в колоні, лише при думці, що вже недалеко, повеселішали, підбадьорились. А там знову й знову освітлювалось, злітаючи вище й вище, і хтось із бувальців сказав, що ото світять ракети, що то вже передова і вони скоро дійдуть до неї. "А чого ж не стріляють?" — питали необстріляні. "Стрілятимуть. Ще наслухаєтесь".

Десь далеко за північ з’явилося місто. Виросло обвугленими будинками, які стискали вулицю, що в неї втягнулась колона,— чорні стіни з сірими проваллями дверей і віконниць, і коли злітала чергова

ракета, заливаючи все нереальним, наче з того світу позиченим світлом, від будинків упоперек вулиці простягалися рухливі спотворені тіні. Наче всі оці споруди досі продовжували корчитись, облиті вогнем. І густо, пронизливо пахло горілим. А втоптаний сніг був чорний од сажі.

Михайло чекав, що ось-ось хоч з одного двору завидніє людська постать, так було моторошно йти оцією мертвою вулицею, але довкола — жодного поруху. Тільки вітер ви-скімлював поміж стінами та болісно скрипіли дерева.

— Все, гади, спалили! — вилаявся сержант.

— А люди?

Сержант не відповів: чи то не знав, чи то не хотів говорити, і від того стало ще незатишніше.

— Де ж ми тут ночуватимем? — спитав хтось розгублено.

— Де накажуть, браття-слов’яни. Ану підтягнись, вже недовго лишилось!

Йшли й справді недовго. Завернули ще в одну вулицю, скомандували зупинитись. Стали рахувати, чи ніхто не відстав.

їм дістався великий двоповерховий будинок — вигоріла дощенту коробка з обваленим дахом. Перекриття другого поверху не прогоріло: хоч щось над головою, але який толк з цього "щось", коли ні вікон, ні дверей, лише провалля порожні, в які вільно забирається холод. Прибравши сяк-так підлогу, збилися в тісний гурт й одразу ж поснули, підкошені втомою.

Схопилися од несамовитого стогону. Од моторошного якогось виття. Наче хтось роздирав навпіл землю і вона волала щосили, конаючи.

Страхітливі звуки починались з найнижчої ноти, а обривалися таким несамовитим вищанням, що холола душа.

Ось стогін урвався, над їхніми головами, прогинаючи донизу будинок, прошурхотіло, нагнітаючи застигле повітря, й одразу ж усе задвигтіло од вибухів. Хтось зойкнув, хтось метнувся до виходу, ще мить — і всі вони сипонули б на вулицю, але тут пролунав владний окрик сержанта: "Назад!"

— Куди вас несе під осколки? Німецького міномета не чули?

Не чули. Навіть командири відділень, які вже побували на фронті, такого не чули. Душу виймає, жили вимотує страхітливим скрипом.

— Шестиствольний,— пояснив сержант. І додав: — Не стільки діла, як зойку.

Напруження спало. Хтось уже сміявся нервово, хтось примовляв: "Дає фріц прикурити! Отаке накриє, як тебе звати, забудеш!" Знов лягали, тісніше умощуючись, бо мороз вже й зовсім розходився: градусів тридцять, не менше. "Ех, грубку б сюди!" — "Небо гріти, чи що?" Ліг і Михайло, але вже заснути не міг. То здавалось, що от-от знову озоветься страшний отой міномет, і не хотів — прислухався, а тоді став пробирати по-справжньому холод. Михайло дедалі більше коцюрбився, зберігаючи рештки тепла, але від підлоги, від стелі, від стін віяло такою невблаганною холоднечею, що не лишилось, здавалося, місця нічому живому. Він весь дрижав і нічого не міг з собою подіяти. "Хоч би швидше кінчалась ця ніч!..." Йому вже здавалось, що не доживе до світанку, що отут і замерзне.

З того боку, де була передова, раз по раз злітали ракетц і в тремтливому світлі ставало мов ще холодніше.

Аж під ранок трохи заснув. І одразу ж приснилася тепла піч в їхній хаті, і він лежить на печі, розімлілий, а перед ним стоїть повна миска гарячого, як вогонь, борщу...

Прокинувся од загального руху. Хто вже встав, зубами видзвонюючи, хто бухикав надсадно, хто руками вимахував і тупотів ногами, намагаючись хоч трохи зігрітись, хто охрипло просив: "Дай прикурити", а сержант уже походжав поміж ними, сержант примовляв: "Ворушіться, браття-слов’яни!" — в сержанта був такий бравий вигляд, наче й не мерз з усіма на підлозі.

— Всі цілі? Ніхто в підлогу не вмерз?

Посміялись, мов з примусу, на жарт командирський, потім пролунала уже звична команда:-

— Виходь строїтись!

Надворі було мов іще холодніше. Млявий світанок ледь ворушився довкола, вимерзле небо не віщувало нічого доброго. В застиглому од морозу повітрі плавали тоненькі голочки паморозі, осідаючи на стіни будинків, на одяг, на обличчя. Наспіх шикувались у дворі під захистом стін: попереду сидів уже німець, його мовчазна присутність відчувалася кожним. Перемовлялися тихо, з острахом поглядаючи в той бік, де нещодавно злітали ракети.

Під’їхала кухня. Не зупинилась на вулиці — завернула одразу ж у двір, теж, мабуть, од німця ховаючись. Коні були сиві од інею, а над кухнею слався веселий димок, парувала гаряча страва. Всі так і полізли до неї, і кухар, вусатий, строгий, з червоними від диму очима, нагримав, щоб ставали в чергу. Він і насипав так же сердито, мов одрива-ючи од власного серця.

— Боїться,— сказав командир відділення.

— Кого?

— Німця, кого ж. Кине міну — роздаватиме кашу вже на тім світі.

Обпікаючись, давлячись, жадібно їли гарячу страву: глибше, далі, в промерзлий шлунок, і холод потроху виходив з тіла. А коли Петро ще раз пробився до кухні та приніс півказанка добавки, то й зовсім було свято.

Під’їхала ще одна підвода, кіньми правив уже старшина. Цей був веселий, мов на весіллі:

— Ану налітай, не зівай!

Став роздавати гранати. Ребристі "лимонки". По одній штуці на брата.

— А ружжа не привезли? — допитувавсь Петро. Він усе ще не втратив надію озброїтись.

— Звідки ж я знав, що ти без ружжа? — передражнив старшина.— Треба було дать телеграму.

— Кому? — не зрозумів Петро.

— Ворошилову.

Довкола засміялись, Петро ж продовжував з відчаєм допитуватися:

— З чого ж я стрілятиму?

— З задньої часті! — відповів йому сердито сержант.— Ясно?

— Та ясно,— похнюпився Петро.

— Гранату маєш? — Сержант уже подобрішав.— Покладеш пару фріців — вибереш, що тобі до вподоби.

— Підем в атаку, то й без фріців гвинтівок буде навалом,— похмуро озвалося з гурту.

— Розговорчики!.. Всі з гранатами? Знаєте, як з нею обходитись? Дивіться сюди. Ось запобіжник, а оце скоба. Скобу затиснув, запобіжник висмикнув — і в бік ворога... Якщо в будинку, то у вікно, якщо за муром, то через мур.

— Щоб на ній і підірватись?

— Не підірветесь. Поки ви через мур перелазитимете, граната десять разів вибухнути встигне. Та добре з собою по грудці землі прихопити. Граната рвонула, а ви услід грудку. Фріц теж смерті боїться, у фріца теж очі будуть на лобі. Побачить: летить, морду в сніг, жде, поки вибухне. А ви йому просто в голову! "Хенде хох!" — і з привітом!.. Дивіться.

Перехопив лівою рукою автомат, в праву — гранату, зігнувшись, метнувсь до провалля в стіні. Помах руки — і граната влетіла в будинок. "Вибух!" — гукнув. Ще один помах — і цеглина (звідки вона і взялася?) полетіла слідом. "А тепер — вперьод!" Автомат уже в правій руці, тіло тільки мигнуло, зникнувши в отворі.

— Ясно, як треба? — спитав, вийшовши вже через двері.

— Ясно.

— Ну, коли ясно... Командири відділень, по одному до вікон! Гранати одставить, розбирайте цеглини!

Склали в купки гранати, озброїлись цеглою. Розганялись, жбурляли, стрибали услід, збиваючи лікті й коліна, аж поки зовсім розвиднилось і сонце неохоче звелося над обрієм. І як тільки виткнулося сонце, лунко і дзвінко, наче йому салютуючи, вдарила перша гармата...

їх кинули в атаку вже під обід. Зосередили за крайніми будинками, бо попереду сидів уже німець, за водосховищем, прикрившись муром великого якогось заводу. Казали, що то металургійний комбінат. Там зводились похмурі корпуси, викладені з червоної цегли, чорніло плетиво металевих конструкцій, застигло втикався в нёбо височезний димар. По ньому весь час стріляли наші гармати. Снаряди, пролітаючи над головами, торохтіли, мов підводи по бруківці, і вже там. поза муром, раз по раз виростали руді, просвічені сонцем султани, що осідали повільно, навсібіч розтікаючись. І кожен думав з досадою: "Знову промазали!" — бо на димарі прилаштовувались ворожі спостерігачі, і каші намагались їх збити. Іноді снаряд таки влучав у димар, височезна споруда хиталась од вибуху, але продовжувала стояти мов заворожена.

Всі уже знали про наступну атаку, сигнал до якої буде поданий червоною ракетою: що перед тим як підтягти сюди, їх вишикували посеред вулиці, де на них чекали два незнайомих командири. Командири сиділи на конях, один з них був у кубанці й кавалерійській бурці, що закривала й коня, а другий у шапці-вушанці й шинелі, і на плечах у нього були вшиті погони майора. І в обох були такі червоні обличчя, наче вони перед тим як посідати на коней, нещадно натерлися снігом.

— Замерзли, орли? — звернувся до мовчазної шеренги той, що в бурці.— Зараз погріємось. Хто перший добереться до ворога, буде представлений до нагороди. Головне: не зупинятись, не залягати — тільки вперед! Добіжите до муру, а там уже і сам чорт не страшний... Лейтенант!

— Я!

— Нагодували людей?

— Так точно, товаришу майор!

— Гранати в усіх?

— В усіх, товаришу майор!

— Тоді, як казав товариш Суворов, з богом. Ведіть людей. До зустрічі на заводі!

Лейтенант козирнув, побіг уздовж шеренги в той край, що ближчий до передової.

— Р-рота, р-рівняйсь!.. Направо!.. Кроком руш!

Пройшли ще одну вулицю, а далі наказали роззосередитись і по одному перебігати до напівзруйнованих будинків, що стояли попереду, — тут же пострілював ворог. Міг ударити кулеметною чергою, а то й кинути міну. Як доказ, повсюди чорніли вирви од вибухів.

— По одному — бігом!

Михайло біг у своєму відділенні третій. Лоскітне відчуття небезпеки підганяло його й без команди: ось-ось свисне куля або шелесне, падаючи просто на нього, міна. "Не бійтесь тієї, що виє, бійтесь тієї, що шелестить!" — згадалось повчання сержанта. Михайло припустився з усіх ніг, а позаду, на п’яти йому наступаючи, хекав беззбройний Петро. Чи не на його, Михайлову, гвинтівку надіявся? Михайло кидався набік, сахаючись кожної вирви: здавалось, що там зачаїлася смерть, готова щомиті сипонути осколками,— вже бачив сьогодні двох посічених бійців, що їх провезли на санітарній підводі,— кривава каша суцільна, місця живого нема, тільки стогін тоненький, безсилий з-під кривавих бинтів та слова їхнього командира відділення: "Не довезуть.— Краще їх,

бідолашних, вже й не чіпали б..." Михайло тоді вперше подумав, що і його можуть отак повезти, і йому стало по-справжньому страшно.

Добіг до будинків, аж схлипнув: живий!

Тут теж усе вигоріло, навіть дерева стояли обвуглені, а сніг був витоптаний так, мов довкола товклося безліч людей. Тим білішим, незайманішим здалося водосховище, що простягалося внизу на добрий кілометр, і вони мають по ньому добратися до отого он муру, де за кожною цеглиною ховається як не гармата, то кулемет. Мають перебратися на той бік по оцій гладенькій поверхні, де навіть окові зачепитися ні за що, де тільки сніг, пригладжений, зализаний вітром наче спеціально для того, щоб ніде було сховатись. Навіть сержант свиснув, побачивши те водосховище. Свиснув і збив шапку аж на потилицю: "Да, браття-слов’яни!.." Й оті дві години, дві невимовно довгі години до початку атаки, коли вони мерзли під стінами, ховаючись од невидимого ворога, був як ніколи сердитий.

Атака почалася з артпідготовки. Десь позаду озвалися наші гармати, і понад самісінькими головами, нагнітаючи повітря, понеслися густо снаряди. Вибухи затанцювали вздовж муру, там незабаром обволоклось усе димом, що розповзався важкою хмарою, поглинаючи сніг.

Потім гарматне ревище вщухло, і в небо з шипінням злетіла ракета. Злетіла, набухла краплею крові, стала повільно стікати донизу. Сержант повернувся до них незнайомим лицем, махнув автоматом:

— Ну, браття-слов’яни!.. — І побіг уперед.

І Михайло, тремтячи од нервового збудження, метнувся слідом за сержантом.

Скотився донизу, перечепився і впав. Поки бабрався в снігу, вся рота висипала на водосховище чорними рухливими мішенями. Михайло

нап’яв шапку, що злетіла, підхопив гвинтівку й побіг наздоганяти своїх: тут, на оцьому висвітленому сонцем белебні, страшно було лишатись самому. І як тільки побіг, позаду захекало гаряче в спину. Петро! Біг за ним як пришитий.

Наздогнали своїх. Попереду по коліна в снігу був сержант: він уже не біг, а йшов, пригинаючись, мов скрадався до чогось, і за ним сунуло найбільше солдатів. Кожному здавалося, що, де командир, там найбезпечніше. Низьке сонце било в очі, сніг сліпив мільярдами колючих іскринок, майже не було видно й муру, тільки зігнуті постаті праворуч, ліворуч, що борсалися в глибокім снігу. Михайлові вже давно стало жарко, він навіть пальтечко розстебнув, отой дрож, який тіпав його під час артпідготовки, щез, і йому було зараз зовсім не страшно: здавалось, що німець уже втік, бо давно б розпочав стрілянину. Михайло більше думав про сніг під ногами, що його доводилось місити, аніж про невидимого ворога, тож він у першу мить був скоріше здивований, коли німець, допустивши їх до середини водосховища, відкрив прицільний вогонь.

Це був найстрашніший — кинджальний — вогонь: разом, з усіх видів зброї.

Сніг, що лежав досі попереду такий чистий та мирний, раптом весь закипів, загадючився фонтанчиками, сотні, тисячі куль завищали, засвистіли, зацмокали, обпікаючи необстріляні скроні; Михайло з жахом побачив, як сусід, який ішов поруч, впустив гвинтівку і, хапаючись руками за груди, став осідати донизу. Кинувся, щоб підтримати, але той уже лежав на спині, і з роздертого рота текла, пінячись, кров. "Санітар!" — закричав переляканий до смерті Михайло, але ніхто не озвався. І Михайлові на якусь мить здалося, що він лишився сам-один на все водосховище.

Оглянувсь розгублено і побачив, що всі вже залягли, зариваючись у сніг. А попереду, неприродно розкидавши руки, чорніла сержантова постать.

Ще ніколи так похапцем не падав Михайло. Упав, зарився якомога глибше, ладен у кршу залізти, коли б це було можливо, а над головою, над самісінькою шкірою, обпікаючи осиною злістю, густо проносились кулі. Михайло лежав, не сміючи й поворухнутись: йому здавалось, що всі оті кулі летять тільки в того.

Скільки отак пролежав, потім не міг пригадати. Кулемети сікли й сікли, пришиваючи до крижаної поверхні, кулі свистіли, кулі шипіли, дірявлячи сніг,— весь простір над ним і під ним був начинений кулями, що густо роїлись, вони вже, здається, й волосся на потилиці збрили. Він лежав, обмерши, лише серце болісно гупало в грудях.

Думок не було — сум’ятні уривки думок. "Я цілий... Я цілий... Пронеси... Пронеси... Мене ще не вбило... Гвинтівка... Де моя гвинтівка?.. Та ось же, під рукою... Сержант... Де подівся Петро?.. Невже усіх вбило?.. Казанок... Який казанок?.."

Кілька разів його трусонуло, обпалило близьким вибухом. І чомусь найбільше злякали не осколки, які захурчали довкола, а те, що крига не витрима і він пірне в крижану воду.

Бо він уже став замерзати. Змокріла од поту білизна встигла взятись льодком, наче панциром. Холод проникав • у суглоби, у м’язи, болісно судомлячи тіло, підкочував до серця, обручем стискав груди. Вже, здавалося, г^сла й свідомість.

І тоді рін заворушився й поповз. Уперед, пробиваючи сніг головою. Обдираючи шкіру на промерзлім обличчі. Ткнувся у щось тверде, побачив дві чорні підошви з-під снігу. Дві непорушні підошви, донизу закаблуками, прошиті вичовганими до блиску металевими головками цвяхів. Обповз мертвого, знову рушив уперед.

І йому весь час щось заважало повзти. Волоклося слідом, вчепившись у правицю. Потягнув, намацав: гвинтівка.

Й одразу ж згадав про Петра, який увесь час біг слідом, може, сподіваючись на його гвинтівку.

Згодом став зігріватись. Знову почув, як б’ють кулемети і висвистують, витьохкують кулі. Дійсність наче знову повернулась до нього, відтанувши, і він ще раз заліг, притиснутий кулями.

А коли знову став замерзати, то заворушився й поповз. Повз і не знав, що за ним у бінокль з-поза крайньої хати стежать оті два командири. Вони так і не злізли з коней, незважаючи на кулі, що долітали й сюди, чекали атаки, тепер уже справжньої, з лівого й правого флангів, іншими батальйонами й ротами, бо ця була кинута в лоб, щоб примусити німця оголити оті фланги. |

— Дивись, знову поповз! От відчайдух!

— Залишиться живий — представити до нагороди!

Коли стрілянина урвалась, Михайло ще довго лежав, не

вірячи, що лишився живий. Здавалося: от-от буде най-, страшніше. Вдарить шестиствольний міномет прямо по ньому4 або німці в свою чергу підуть в атаку. Проти нього одного.

Став зводитись лише тоді, коли поруч зарипів сніг, залунали голоси:

—Ще один. Ого, куди доповз!

Звівся і побачив двох бійців свого взводу.

— Живий? — запитав один з них, немов ще не вірячи.

— А де Петро? — спитав у свою чергу Михайло.

— Який Петро?

Михайло, не відповівши, оглянувся. По всьому водосховищу, по білому полю, переораному снарядами й мінами, всіяному осколками й кулями, зводились, брели у їхній бік поодинокі постаті, і страшно чорніли непорушні тіла.

Петра знайшов недалеко од сержанта. Лежав боком, підібравши коліна, наче ладнався до сну. Ліва рука була неприродно заломлена, а права стискала гвинтівку. І на розплющені очі вже лягала, не танучи, паморозь.

Михайло обморозив руки й ноги, і його того ж дня направили в медсанбат, а звідти в шпиталь.

Виписався зі шпиталю у квітні, коли все довкола взялося теплом. Вже у військове споряджений, з новенькою медаллю на грудях.

III

Другу медаль Михайло одержав у тому ж таки сорок третьому році. В кінці червня, за німця.

Німець їм цього разу попався якийсь мов намаханий: од-бивався навіть тоді, коли його і з мотоцикла зсадили, й зняли автомат. Дряпавсь, кусавсь, видираючись, і вони з ним попоморочилися, поки завели назад руки й міцно зв’язали. Але навіть тоді він приловчився головою розквасити носа Валієву. Кров так і бризнула на тонкі, як дві п’явочки вусики, ніс одразу ж посинів, набух картоплиною.

— Зарежу! — закричав страшно Валієв, вихопивши фінку.

Але німець і не подумав лякатись: навіть не зблимнув, коли Валієв кинувсь на нього. Здоровенний бицюра з залізним хрестом, з якимись

значками й медалями, ще й з кольоровою стрічкою, вшитою в лацкан мундира,— ознакою належності до націонал-соціалістської партії. Німець був, мабуть, неабиякою цяцею, вони дві доби пролежали в засідці, визираючи саме такого, і старшина, який очолював групу, не міг допустити, щоб німця і справді зарізали.

— Одставить! — гримнув він на Валієва, ще й відштовхнув про всяк випадок своєю широкою, як лопата, рукою.— Негайно збиратись! — Старшина квапився швидше одійти од дороги, де частенько-таки з’являлися німці.— Мотоцикл у ліс, швидко! — Мотоцикл, перевернутий, ще лежав на дорозі.

І тут, як наврочена, з’явилась вантажна машина. Вискочила з-за вигину, повна солдатів, покотила в їхній бік.

— Назад! — закричав старшина до розвідників, які вибігли на дорогу. Але вже було пізно: машина загальмувала, огорнувшись курявою, і з тієї куряви, стріляючи, сипонули солдати.

Їм, можливо, і вдалося б відірватись од ворога, коли б не німець: опирався чимдуж, щосили волав:

— Камраден!.. Камраден!..

Зупинились, коли зрозуміли, що не втечуть.

— Валієв...— Старшина пробігся очима по розвідниках, що запалено дихали (німець теж замовк, тільки хрипів), зупинився поглядом на Михайлові.— І ти... Ведіть німця далі. Умріть, а щоб довели живого!

І коли вони відійшли, гукнув їм услід:

— Валієв, головою відповідаєш за нього!

Й останнє, що побачив Михайло, оглянувшись,— це старшину і двох розвідників, що залягли за товстими, в два обхвати, дубами.

Вони одразу ж і скотились до яру, рятуючись од куль, що затьохкали поміж деревами. Стрілянина стала зовсім уже шаленою, німці, як завжди, не жаліли набоїв, наші відповідали скупими чергами. Полонений весь час повертав у той бік голову, все ще, мабуть, сподіваючись, що його визволять, і Валієв, зло скалячи зуби, молотив кулаком у напружену спину:

— Іди, чушка! Іди!

Ніс його геть зовсім розбух, розкосі очі горіли жаринами.

Спускалися все нижче й нижче, яр ставав усе глибшим, суха глина пересипалася під ногами, з крутих стін густо звисало коріння. Перекриваючи рясну стрілянину, кілька разів рвонули гранати, басовито задудонів кулемет. Стрілянина стала зміщуватись праворуч, старшина, мабуть, відводив німців набік, збиваючи зі сліду... Ось уже два наших автомати огризаються коротко... 0>сь лишився один... Все далі й далі праворуч... Ось і він, немов захлинувшись, замовк... Вибух гранати... Нервова черга німецького "шмайсера"... І тиша. Така болісна тиша, що хотілося закричати у вдчаї.

— Все! — в розпачі вигукнув Валієв. Очі його горіли чорно і моторошно. Зірвав пілотку, пожбурив під ноги.

І тоді заговорив полонений.

— Рус капут! — сказав, шкірячи зуби.— Аллес капут!

Валієв, наче проснувшись, звів на нього важкі од ненависті очі.

— Капут, говориш? — запитав з лютим придихом.— Лягай, чушка, в грязь! — Підскочив до німця, збив його з ніг — обличчям у глину.

Німець щосили пручався, вивільняючи голову, Михайло, боячись, що він от-от задихнеться, обхопив Валієва, потягнув од полоненого. Валієв виривався, щось вигукуючи, в грудях його клекотіло, потім враз обм’як, попросив майже спокійно:

— Пусти.

І коли Михайло його одпустив, підійшов до німця, копнув ногою:

— Вставай, паршивий собака!

Німець звівся, виплюнув глину. В його світлих очах не було й краплини страху. Подивився на Валієва так, мов запам’ятовував.

— Ком! — скомандував Валієв і, розвернувши, штовхнув німця автоматом у спину.

Йшли майже годину: німець, Валієв, Михайло. Михайло весь час прислухався, чи не чутно погоні, йому здавалось, що ось завернуть за той вигин... чи за той — і на них зверху посиплються німці, він до болю в руках стискав автомат, готовий щомиті натиснути на гашетку, але минули і один вигин, і другий, третій минули, а вгорі стояли тільки дерева й кущі, і ніхто за ними не гнався. І Михайло нарешті повірив, що вони відірвались од ворога і погоні не буде.

А яр тягнувсь безконечно, звертаючи то вправо, то вліво, яр щораз крутіше западав донизу, і дедалі вищі, дедалі густіші ставали дерева, майже змикаючись кронами, заступаючи сонце, що було вже в зеніті. Воно сягало навіть сюди, на дно яру: було душно, і все дужче хотілося пити.

Валієв зупинився нарешті, прислухався. Ніде ані звуку, чутно було тільки їхнє запалене дихання, та ще німець мотав головою, як кінь, відганяючи мух, що лізли в очі.

— Тихо,— сказав Валієв і відчепив од пояса баклажку з водою.— Хочеш води?

Михайло тільки кивнув. В роті зовсім пересохло, важко було навіть здобутись на слово.

Та не встиг Валієв одкрутить ковпачок, як німець, який до цього і не дивився на них, підступив до Валієва.

— Вассер! — сказав він вимогливо.

— Пий! — простягнув мимо німця баклажку Валієв.

Михайло взяв баклажку, і тоді німець, наче заведений,

повернувся до нього.

— Вассер! — закричав ще вимогливіше. Очі дивилися злостиво, а на шиї вгору-вниз ходив гострий кадик.

Михайло хотів напоїти спершу німця, але Валієв перехопив баклажку:

— Пити після фашистський свиня, да?! — закричав до Михайла. — Нєма вода! — Сердито загвинтив ковпачок, засунув баклажку в чохол.— Сиди тут! — наказав, на Михайла не дивлячись. І перш ніж Михайло встиг зрозуміти, куди він зібрався, подерся яром назад.

— Вассер! — сказав іще раз німець: ніяк, мабуть, не міг усвідомити, що йому насмілились не дати води.

— Побудеш без вассера,— буркнув Михайло. Йому самому ще дужче хотілося пити, він уже жалкував, що не напився.— Сідай, поки що далі не підемо.

— Вас? Вас?

— Сідай, кажу! — показав Михайло автоматом на землю.

Німець глянув презирливо на його автомат, щось буркнув.

1 — Ну, стій,— сказав тоді Михайло.— А я трохи посиджу, в ногах правди немає.— Усівсь зручніше, поклавши автомат на коліна — дулом в бік німця. Отак. Відпочити хоч трохи, бо ноги аж іудуть, цілий день на ногах. І коли б не полонений, що стояв, наче пень, та не відсутність Валієва, то й зовсім було б добре Михайлові.

Валієва не було цілу годину. Михайло вже місця собі не знаходив, його виглядаючи, і якби не німець, він би не витримав, подався б слідом. А тепер сиди й чекай і злись на товариша, який пішов хтозна-куди, хтозна-чого. Михайло прислухався до зачаєної тиші, йому вже починало здаватись, що Валієв їх загубив: хіба мало ярів у цьому триклятому лісі! Він боявся навіть думати, що лишивсь наодинці, за кілька кілометрів у ворожім тилу... Михайло вже думав, чи не побігти шукати Валієва, коли просто над ним зашурхотіла, осипаючись, глина і Валієв, живий, неушкоджений, з’їхав просто до нього.

— Де ти пропадав? — кинувся до' нього Михайло.

Валієв мовчки простягнув йому фінку.

І Михайло, упізнавши одразу ж фінку, зрозумів, де був Валієв.

Це була особлива фінка, із збірним руків’ям, з рідкісного на той час кольорового плексигласу: синього, чорного, білого. Фінка, що з нею ніколи не розставався старшина.

— Загинули? — спитав Михайло вбито.

У Валієва пересмикнулось обличчя. Похмурий, дістав баклажку, напився води. Подав Михайлові. А коли напився й Михайло, кивнув у бік німця:

— Йому дай...

Німець пиз довго й жадібно. Тицявся в баклажку, що її тримав Михайло, мов теля під коровою, вище й вище задираючи голову, і руді вії його ставали ще рудіші на сонці. Вода стікала на підборіддя, на гострий кадик, що весь час ворушився, капала на вибабраний глиною мундир. Боячись, що німець вихлище всю воду до дна, Михайло відірвав баклажку, віддав Валієву, який стояв, не зводячи з німця важкого, повного ненависті погляду. Валієв перевернув баклажку догори дном, вилив усю воду під ноги: пити після німця він не збирався. Зняв з плеча автомат, штовхнув полоненого:

— Ком!

І вони знову стали спускатись донизу...

Артобстріл застукав їх уже в іншому лісі, недалеко від передової. Це був молоденький сосновий лісок, посаджений десь у двадцятих роках на піщаних грунтах, де не росло ніщо, окрім сосон. Сосни стояли струнками рядами, виши-кувані, як на параді, і призахідне сонце, просвічуючи наскрізь ті зелені ряди, безборонно клало навскісне проміння на густо всипану глицею землю. Пахло живицею, парило так, що все прилипало до тіла.

Тут теж потовклася війна: ще в сорок першому, під час гірких оборонних боїв, коли німець пер як скажений. Весь ліс був зритий окопами, повсюди валялось перепріле, поїдене іржею військове майно, навіть стріляні гільзи взялися зеленою цвіллю. То тут, то там траплялись глибочезні вирви від бомб, і довкола тих вирв наче підкошені лежали усохлі молоді деревця. Бліндажі сумно чорніли дверними отворами, звідти віяло могильною сирістю. Михайло тільки подумав, що добре було б забратися зараз у бліндаж, охолонути, як попереду, за кілька кілометрів, на нашій стороні, одна за одною озвались гармати.

Валієв враз зупинився, завмер, прислухаючись, потім вигукнув:

— Лягай!

Збив з ніг німця, упав поверх нього, і Михайло, який лежав уже поруч, потилицею, спиною відчув крижаний шурхіт снарядів.

Обпалило, ударило, оглушило, підкинуло. Сипонуло осколками й груддям, заволокло пилюкою й димом. І тонкий від злості голос Валієва:

— Куда стріляєш?! Куда стріляєш?!

Немов наші гармаші могли його почути.

І знову безжальний перегук гармат, невідворотний шелест снарядів...

Артобстріл урвавсь так само раптово, як і почався. Ще трохи полежавши, Михайло одірвавсь од землі, повільно став зводитись. Перед очима пливло і гойдалось, в голові тріщало й дзвеніло. Курява ще стояла довкола, повітря було просякнуте солодким запахом толу. Куріло кілька свіжих вирв, валялися з корінням вирвані сосни. А поруч, поверх непорушного німця, лежав застигло Валієв. Пілотка злетіла з голови,

смоляне волосся звисало донизу, поза вухом, з невеликої дірочки, виштовхувалась, пульсуючи, кров. Стікала по скроні, капотіла на землю.

— Валієв! — закричав у відчаї Михайло. Самотність навалилась на нього, здушила нещадно за горло. Задихаючись, все ще не вірячи тому, що скоїлось, схилився над товаришем: підняти, побачити, що все це не так іще страшно, що Валієв живий, що його тільки поранило. Ось він зараз отямиться, гляне на нього... Не втримав, упустив. Перевернувшись, Валієв глухо стукнувся об землю, і його розплющені очі застигло дивилися повз Михайла у небо...

Вони йшли тепер удвох: Михайло і німець. На німцеві висів автомат Валієва, а пістолет, парабелум, Михайло застромив собі за пояс. На ремінь повісив і фінку Валієва, поруч з фінкою старшини. Нею він викопав яму, в яку й опустив застигле тіло товариша. Знайшов дошку, викидав нею пісок. А німець сидів, прив’язаний ремінцем до сосни, щоб не втік.

Вислав дно хвоєю, опустив обережно товариша. Накрив обличчя пілоткою, щоб земля не попала в очі, а тоді вже став загортати. І коли вже пішли, оглядався назад: здавалось, що не все як треба зробив.

Згодом ліс погустішав, поміж сосон зазеленіла ліщина. Німець, який ішов попереду і якого Михайло дедалі більше починав ненавидіти, зупинився, мов наткнувшись на стіну.

— Ком! — скомандував різко Михайло і валієвським рухом штовхнув його в спину.

Але німець не зрушився. Розставив ноги, вибухнув довгою тирадою.

— Чого тобі? — не зрозумів Михайло. Зайшов наперед.

Німець знову заговорив, сердито й вимогливо, показуючи

підборіддям донизу.

— До вітру? Так би й сказав.— Михайло переклав автомат у ліву руку, а правою бридливо розстебнув німцеві ширіньку.— Давай, тільки швидше.

Але німець знову показав підборіддям донизу.

— Не діждешся! — сказав сердито Михайло.— Дми у штани. Поки дійдемо — висохне.

І, щоб не бачити страму, відійшов одвернувшись.

Насторожив якийсь рух. Наче війнуло щось у повітрі, а потім затупотіло поспішливо. Оглянувшись, Михайло побачив зігнуту спину, що зникала в кущах.

"Ах ти ж гад!"

З усіх ніг кинувся слідом. Німець біг, наче хорт, і, коли б не перечепився об корінь та не впав, Михайло навряд чи його й наздогнав би.

Наздогнавши (німець встиг підхопитись), Михайло стусонув його щосили в спину. Німець знову упав, тепер уже у вирву від бомби, а слідом, не втримавшись, покотився й Михайло.

— Тікать, гад!.. Тікати!..

Вчепився у френч, рвонув, аж посипались гудзики. Німець мотнувся до нього, обпалив хрипким подихом, побілілою люттю очей. Гострий біль різонув Михайла по вуху, бризнуло гарячим на шию. Кинувши німця, зірвався на ноги, вхопився за вухо. Долоня враз стала мокрою, гаряче й

липко потекло по руці Одірвав руку, глянув: уся долоня була в крові. А німець, який все ще лежав, виплюнув йому прямо під ноги білий шмат вуха. Очі його зблиснули переможно й зловтішно.

— Гад!.. Аж ти ж гад!

Хапався то за вухо, що пекло все дужче, то за кишені, намацуючи індивідуальний пакет. Дістав, розірвав, притулив щосили білу подушечку, став бинтувати через лоба.

— Гут! — сказав німець глузливо.

І тоді Михайло не витримав. Ухопив німця за барки, звів на коліна. Розмахнувся й щосили ударив.

— Ось тобі гут!.. Ось тобі гут!

Німець знов повалився на спину. З ненавистю дививсь на Михайла, спльовував кров.

— Ферфлюхтіхе швайне!

— Полайся, полайся! — Вибух гніву учах, хоч вухо продовжувало все дужче боліти. Підняв автомат, суворо наказав німцеві: — Ану зводься, годі вилежуватись! — І той на диво покірно устав. Видерся поперед Михайла з вирви, а потім знову влігся на землю.

— Ти що? — здивувався Михайло.— Ану піднімайся!

Німець наче й не чув. Дивився повз нього на сосни, набряклі губи його вже були сині, аж чорні.

— Встать!

Німець не ворухнувся.

Михайло нагнувся, став зводити німця, але тільки поставив на ноги, як той знову ліг, усім своїм видом показуючи, що далі не ступить ні кроку.

— Та ти що?! — не знав, що робити, Михайло. Найпростіше було б пристрелити німця, він би це зробив залюбки,

але знав, що не пристрелить нізащо: надто дорогою ціною було— заплачено за його паскудне життя. І старшина, і Валієв, і оті обидва розвідники полягли тільки для того, щоб оцей німець лишився живий.

Михайло безпорадно оглянувся, ніби надіючись, що хтось підкаже, що йому далі робити. Але довкола тільки сосни і жодної живої душі.

— Ти будеш іти?— з ненавистю запитав німця Михайло.

Той продовжував дивитися в небо.

— Думаєш, я тебе отут залишу й піду, ге? Прийдуть фріци й тебе підберуть? Для цього ми тебе вели увесь день? Рятували од смерті? — Михайло розпалював самого себе, повнився злою рішучістю.— А не діждешся! — Він уже знав, що робитиме.— Не хочеш іти — понесу! Однесу — і не писнеш! — Дістав ще один індивідуальний пакет, вимотав білу подушечку.— Ану розтуляй свого поганого рота!... Розтуляй, розтуляй, думаєш, я не знаю, що робитимеш, коли мимо твоїх дружків пробиратимемось? — Тикав подушечкою поміж набряклих губів і все не міг засунути до рота: німець відчайдушно мотав головою. Приловчившись, ухопив за носа, здавив — німець задихався, синів обличчям, викочував очі та ще міцніше стискав чорні губи. Врешті не витримав, став по-риб’ячому хапати повітря. Михайло встромив до рота подушечку й одразу ж вихопив пальці, щоб не відкусив. Обв’язав бинтом рота, звівся, задиханий.— Тепер ти у мене мовчатимеш! Тепер ти в мене

будеш як риба! — Глянув на ноги — вирішив зв’язать йому й ноги. Зняв із його ж штанів тонкий пасок з вузькою та гострою, як голівка гадюча, пряжкою, став путати німцеві ноги.— Тепер ти у мене побігаєш! Ич який, утікати! — Самотність гнітила його, і він мусив говорити.— Думаєш, не донесу? Не таке носити доводилось.

Силоміць поставив німця на ноги, зайшов ззаду, завдав, зігнувшись, на плечі, як завдавав колись мішки з зерном. Німець був важкий, як натоптаний, та ще й сповзав до того ж із спини, завалюючись то на один бік, то на другий, Михайлів автомат, гойдаючись, бив по колінах, а ремінь усе більше різав шию, автомат Валієва стукав боляче по боку, ноги підгинались, він розставляв їх якомога ширше, щоб не спіткнутись, і, задихаючись, хапаючи перекошеним ротом гаряче повітря, сам себе переконував: "Донесу!.. Донесу!.." Твердив, наче молитву, мов останній у житті заповіт: забуде— упаде й не підніметься. "Донесу!.. Донесу!.. — рипів скривленим ротом Михайло і вже знав, що таки донесе.

Добравшись до глибокого рову, скинув німця на землю і сам упав поруч.

Це був протитанковий рів, що його вирили наші ще в сорок першому, — Михайло одразу ж його впізнав. Три дні тому вони зібралися тут, перебравшись через ворожі траншеї. Михайло міг би заприсягтися, що недалеко звідси вони й сиділи, поки старшина, накрившись плащем, присвічував ліхтариком на карту. Тільки тоді була глуха ніч, а зараз вечір.

Поки зовсім не залягла темрява, вирішив піти на розвідку. Пошукав очима, куди б заховати німця, побачив окоп, виритий теж у сорок першому. Затягнув, уклав на дно, сказав:

— Полеж, я скоро вернусь.— Наче німець уже без нього не міг побути й хвилини.

Ворожа оборона була на узліссі, за кілька сот метрів од протитанкового рову. Забравшись у густі кущі, Михайло довго вивчав глибокі траншеї з кулеметними гніздами, земляні горби бліндажів, а далі, ще нижче, збиті навхрест кілки, густо переплетені дротом. За ними простягнувся луг з невеликим, по коліна, струмком, а по той бік уже наші. З якимось особливо тоскним почуттям вдивлявся Михайло в протилежний берег, сподіваючись помітити хоч якийсь рух, але там усе наче вимерло. Тільки ліс синів віддаля стіною: у тому лісі був їхній бліндаж.

Панувала незвична для фронтового побуту тиша. Німці й наші наче поснули, підтяті смертельною втомою, і в Михайла на мить ворухнулась думка, що, поки вони полювали на "язика", фронт пересунувся в інше місце, і всі окопи перед ним порожні. Та ось він придивився пильніше і трохи праворуч побачив станковий кулемет, націлений на той бік, і матовий шолом на голові німця, який стояв у дозорі. Німець чи й справді дрімав, чи просто стояв, застигло обпершись на бруствер, тільки він не ворухнувся жодного разу, аж поки в бліндажі ліворуч одчинилися двері і звідти вийшов ще один німець, теж у шоломі й з автоматом за спиною. Безтурботно посвистуючи, він пішов у бік першого німця. Поговорили про щось стиха, і вже той, що чергував, повернувся в бліндаж.

Доки дозволяли сутінки, Михайло вивчав підступи до кулемета. Запам’ятовував кожен кущ, кожен горбочок, прикидав, де залишить полоненого, звідки поповзе уже сам. Особливу увагу привернула берізка, яка наче вибігла з лісу та й зупинилась, злякавшись власної сміливості,— біліла тонким, як у дівчини, станом. Вирішив залишити німця біля тієї берізки. Легше буде розшукати його в темряві.

Коли вже вертався потемки назад, позаду голосно тріснуло, зашипіло зміїно, і всі кущі, всі дерева довкола зарухались в яскравому світлі. Припавши до землі, Михайло завмер. Здавалося, що його помітили й пустили ракету. Світло холодно струмувало довкола, ламаючи кущі й дерева, і здавалось, що воно не погасне ніколи.

Й одразу ж задудонів кулемет. Довгою чергою, наче над вухом. І саме ця черга заспокоїла Михайла: пригадав, що німці завжди отак стріляють уночі. Про всяк випадок, наосліп. Кинуть ракету і — з кулемета.

Друга ракета, можна сказати, його дуже виручила: коли б не вона, він навряд чи й знайшов би потрібний окоп. Наткнувся на свого німця, коли вже зовсім утратив надію. Підважив, висадив на обвалений бруствер, поповз, тягнучи полоненого: тут, поруч з траншеєю, йти не наважувався. Поки доповз до берізки, зовсім вибився з сили.

Довго лежав, приходячи до тями: тіло боліло, наче пожоване. Знову злітали ракети, нещадно висвітлюючи весь простір довкола, бив кулемет, німець, який лежав поруч, весь час пробував звестись і мотав головою, обвитою бинтом. Михайло найбільше боявся, що бинт розв’яжеться і німець, виштовхнувши з рота кляп, закричить. В тому, що полонений кричатиме, він не сумнівався ніскільки.

Зняв із себе ремінь, пристебнув німця до берізки. Берізка одразу ж стала труситись, як у пропасниці.

Михайло лежав з годину, якщо не довше: чекав, поки вийде зміна. Повинен був мати вдосталь часу, щоб перебратись через траншею, проповзти попід дротами. А там, на лузі, він вже буде як удома.

Грюкнули двері, висвітлився квадратний отвір. Звідти вирвались голоси, музика, сміх. Виник чорний силует, ступив до траншеї й одразу ж розтанув у темряві. Йому щось весело гукнули вслід, він відповів так само весело: "Я! Я!" — зачинилися двері, і все потонуло в пітьмі. Михайло чув тільки відзвук чужої ходи та шурхіт одягу, що чіплявся боків траншеї.

Загомоніли коло кулемета, два ледь помітних шоломи похитались укупі, потім один з них поплив до бліндажа, другий лишився на місці.

Зашипіла, злетівши, ракета, освітила і німця, і кулемет. Кулемет враз ожив, гострий вогник запульсував на кінчику дула, вогняні траси попливли повільно над лугом.

Пересвідчившись ще раз, що його німець надійно прив’язаний, Михайло поповз уперед. В правій руці тримав парабелум з досланим у патронник набоєм, в лівій — фінку. Автомат лишив коло берізки — автомат лише заважатиме.

Взяв фінку старшини, а не Валієва. Була гостра, як бритва, й на два пальці довша. Михайло ще ніколи не вбивав людини, тому здавалось, що валієвська не дістане до серця.

"Під ліву лопатку... Під ліву лопатку..." — твердив, наче урок, і дуже боявся, що переплутає ліву з правою. А треба ж, щоб німець і не писнув.

Повз, щоразу завмираючи, коли здавалось, що німець починає ворушитись. Ось невеликий горбочок, що він запам’ятав його іще з вечора. Звідси вже рукою подати.

Заліг, щоб хоч трохи заспокоїлося серце. Гупало так, що здавалось: здригається земля. В ніс йому ткнулись шовкові травинки, притулились, лащачись, запахли таким з дитинства милим і рідним, що Михайло аж схлипнув. Поводив щокою, тручись об траву, потім знову поповз.

Шолом німця тьмянів майже поруч.

Тепер треба лежати й чекати.

Переклав у ліву руку пістолет, а в праву взяв фінку. Одвернув її лезом од себе, щоб не порізатись. А погляд був пришитий до німця.

"Ну, давай же!.. Давай!.."

Німець нарешті підняв руку з ракетницею. Постріл, тонка ниточка сліду, що злетіла вогнисто до неба, сліпучо-яск-равий спалах вогню. Ракета зависла, з шипінням розливаючи сяйво, німець, перезарядивши ракетницю, поклав її поруч, взявся за кулемет. Юіацнув металево замок, він, певно, вставляв нову стрічку.

"Ну, давай же!.."

Вигнувшись широкою спиною, німець дав чергу. І Михайло, напружившись кожним м’язом, одірвавсь од землі. Одірвався й одразу ж упав: раптом здалося, що він не зможе збити фінкою німця. Німець закричить, і тоді все пропало. Кинувши фінку, Михайло перехопив у праву руку пістолет, прицілився, ловлячи на мушку голову,— голова раптом гойднулася й щезла. А коли Михайло, повівши пістолетом праворуч, знову впіймав німця на мушку, кулемет враз замовк.

Тепер стріляти не можна. Знов треба лежати й чекати, поки німець пустить чергову ракету.

Припавши до землі, Михайло благав у долі одного: щоб німцеві не спало на думку обернутись. Боячись промахнутися, підповз майже впритул. Завмер, прикипів очима до темної постаті.

І прогавив, бо знов одчинилися двері.

Здригнувся од голосу — майже над вухом:

— Йоганн!

— їх!

Повернув різко голову: яскравий сніп світла висвітлював іншого німця, простоволосого, в розхристаному на грудях мундирі. Він спитав щось у Йоганна, той у відповідь вибухнув довгою тирадою. "Спершу

того, потім цього! — думав Михайло, щосили стискаючи пістолет.— Спершу того, потім цього". Серце гупало вже аж під горлом, пістолет підстрибував у руці, наче живий.

Ось той, що вийшов з бліндажа, повернувся в бік Михайла. Закам’янів. "Помітив!" Михайло похапцем прицілився у нього й одразу ж почув тихе шипіння. І коли зрозумів, що німець його не бачить, а робить оту справу, за якою і вийшов надвір, його обдало всього жаром. Обличчя вкрилося потом, млосна слабість огорнула тіло.

Впоравшись, німець спустився в бліндаж. Знов згустилась потривожена темрява, німець, що стояв біля кулемета, не ворушився, наче заснув. І Михайло, обернувшись до нього, завмер у терплячім чеканні.

І коли той випустив чергову ракету й ожив кулемет, Михайло швидко прицілився й вистрілив.

Німця кинуло наперед так, наче його щосили штовхнули в спину. Шолом злетів з голови, покотився донизу. Все ще не вірячи, що він поцілив, Михайло не опускав пістолета, поки німець осів у траншею. Лиш тоді метнувся назад здавалось, що минуло бозна-скільки ч^су й от-от надійде зміна. Підбіг до берізки й лише тут зрозумів, що його обидві руки порожні: фінка лишилась біля траншеї, а де подів парабелум, так і не міг пригадати. Та зараз було не до цього. Підхопив автомат, одв’язав німця, поволік.

Полонений весь час мукав, дугою вигинаючи тіло, він навіть зараз опирався, надіючись, що їх помітять, і Михайло ледь втримався од злого бажання стукнути його по голові, щоб замовк. Дотягнув до траншеї, скочив просто на 'вбитого, пересадив важке тіло на бруствер, зіпхнув донизу. Вже вилазячи, ткнувся лицем у ракетницю. Обпекла думка, що німці, не чуючи звичних черг кулемета, можуть сполошитись. Підняв догори ракетницю, вистрілив, побачив свого німця, що хробаком

звивавсь унизу; не чекаючи, поки навалиться темрява, вхопивсь за дві теплі ще ручки, натис на гашетку. І, вже стріляючи, подумав, що— стріляє по своїх. Підняв дуло вище, і кулі попливли в бік ракети.

За десяток кроків праворуч був неглибокий ярочок. Михайло роздивився його ще звечора, і тепер на ярок той була вся надія. Вилізши на бруствер, він глянув праворуч: ярок чорнів попід дротом, немов ворушився під згасаючим світлом ракети.

Вже в темряві вхопив свого німця, чимдуж потягнув уперед. Не боявся, що його зараз помітять: попереду, за вигином, весь час озивався кулемет, злітали ракети.

Колючий дріт було нап’ято понад землею, але про виярок німці чи то забули, чи то не звернули на нього уваги. Сторожко промацуючи кожен сантиметр попереду, Михайло проповз спершу сам, і добре зробив, що проповз: вже по той бік наткнувся на шнур. Так ось чому німці не заснували дротом ярочок! Дістав фінку Валієва, обережно, щоб не смикнути, перерізав, відкинув набік обидва кінці.

Тепер можна вертатись до німця.

Вибравшись з-під загорожі, завдав полоненого на плечі й пішов: повзти більше не міг. Був по вінця налитий утомою, кожен м’яз, кожна жилка тремтіла од болю, все більше підгиналися ноги. Спіткнувшись, упав, вдарився об автомат так, що тріснуло в грудях. Довго лежав, задихаючись, гамуючи крик, а німець тиснув на нього зверху бага-топудовою брилою.

Коли біль трохи вщух, скинув із себе німця, звівся похитуючись. Вдихнув — і в груди наче загородив хто ножа. Таки щось пошкодив. Дихнув обережніше — заболіло, але не так, як першого разу. Можна, значить, іти...

"Нічого, дійду... Дійду!"

Оглянувсь. Траншеї були майже поруч, а йому ж здавалося, що пройшов не одну сотню метрів. Угледів навіть кулемет, націлений у його бік.

"Дійду!"

Струмок он попереду, в темних кущах. А за ним уже наші. Йому б тільки добратись до струмка, а там уже нічого не страшно.

Нахилився, став зводити німця на ноги. Завдав на спину, трохи не закричав од гострого болю в грудях. Зціпивши зуби, стояв, поки трохи стихло. Хитаючись, пішов уперед.

Згодом зрозумів, що більше не зможе. Що от-от упаде. Німець все більше тиснув донизу, бракувало повітря. Зупинивсь, задихаючись, побачив воронку і скинув німця на землю. Взяв під пахви, щосили потягнув.

Воронка була не дуже глибока, але досить простора, щоб вмістилося двоє, сховалось од куль. Німець мовчав, навіть не мукав, тільки очі блищали та ворушився на грудях мундир. Уклав його зручніше, примостився поруч і сам.

І наче зітхнув змученим тілом.

Й одразу ж навалилась дрімота. Мов гніздилась у воронці, темна й липка, чигаючи на здобич. Наповзала з усіх боків, тихенько похлюпуючи, і навіть біль у грудях, навіть щем у правому вусі не могли її зупинити. Повіки стали важкі, мозок зрушив з місця й поплив, тихенько погойдуючись...

Здригнувшись, проснувся. Скомандував сам собі встати, але голос пролунав наче здалеку, і тіло його не послухалось. Розумів, що продовжує спати, хоч розплющив очі й видирався щосили зі сну. І коли б не ракети й стривожені вигуки, коли б не постріли, що залунали одразу, він навряд чи й прокинувся б.

Німці, наткнувшись на вбитого, зчинили таку стрілянину, що підняли на ноги всю оборону. З краю в край злетіли в небо ракети, замиготіло, загриміло, заблискотіло, й одразу ж, наче прокинувшись, озвалися наші. Весь простір довкола пройняла вогняна заметіль, понад воронкою, в якій лежали Михайло й німець, проносилося стільки свинцю й заліза, що його вистачило б на тисячі отаких, як вони. Лишалося тільки дивуватися щомиті, що обидва ще живі.

То стихаючи, то знову вибухаючи, стрілянина тривала до ранку. А тоді, коли вона вщухла і сонце звелося над оповитою пороховим димом долиною, годі було й думати про те, щоб кудись ще рушати. Цілий день пролежали вони у вирві, і цей день був найдовший з усіх днів, що випали на долю Михайла.

А коли настала врешті ніч, він одірвав своє скоцюрблене тіло, що, здавалося, зрослося з землею, і, завдавши німця на спину, пішов уперед. І, добравшись нарешті до наших, довго не міг сказати й слова: з горла виривалось тільки безладне хрипіння...

Потім уже, коли Михайло відіспався та трохи оговтався, командир їхнього взводу, повернувшись із штабу, сказав йому з докором:

— Нащо бив німця?.. Мав би орден, а тепер скажи спасибі, якщо до медалі представлять!

— Мені однаково,— відповів байдуже Михайло: згадав старшину, й двох розвідників, і Валієва, які так і не вернулися з розвідки.

Третьою медаллю Михайло був нагороджений вже по війні — як інвалід Вітчизняної.

Інвалідом він став у грудні того ж таки, сорок третього, і то не на передовій чи в німецькім тилу, а біля штабу дивізії. Налетів один-єдиний літак, скинув о дну-од нісіньку бомбу, і та бомба дісталась Михайлові: вирвало осколком півбоку. Майже рік провалявся в шпиталях, поки його латали та штопали, і відтоді жодного разу не купався на людях: соромився. Навіть невістка здригалась на перших порах, поки звикла.

Одержавши з військкомату повістку, Михайло довго крутив її в руках, не розуміючи, що б це все означало. Давно ж уже був знятий з військового обліку, як інвалід другої групи одержував хоч і невелику, та все ж таки пенсію і мав законне право не працювати зовсім, коли б захотів. А тут: явитись такого-то числа в третю частину, ще й мати при собі кухоль і ложку та одну зміну білизни. Оті кухоль, ложка й білизна найбільше стривожили його молоденьку дружину, з якою він не встиг прожити й двох місяців.

— Знову до армії? — питалася бліднучи. Саме виступив Черчілль, і в повітрі запахло горілим.

— Чорт його знає! — роздивлявся повістку Михайло.— Тільки нащо їм отакий цурупалок?

— Війна ж уже скінчилась...

— Та скінчилась... Мо*, на медкомісію?

— З ложкою й кухлем?

Тут уже й Михайло не знав, що відповісти дружині. Надруковано ж чорним по білому.

Цілу ніч майже не спали. На Михайла знову навалилися спогади — все про війну, і він часто виходив курити в сіни. Там, у тихій темряві, його обступали убиті, що він їх пере-бачив протягом неповного року на фронті. Сумно думав, що от як же буває на світі: кому судилося загинути, а кому лишитися живим. І ті, що загинули, здавалися зараз Михайлові людьми особливими, таких мов і нема уже зараз на світі. От узяти хоча б того ж сержанта, який позичив йому свою ложку... Чи старшину, що, по суті, його врятував, наказавши супроводжувати німця... А міг би послати когось іншого — і лежати б оце зараз Михайлові в безіменній могилі, від якої і сліду, можливо, уже не лишилось, бо як не шукали потому старшину й двох бійців, так і не знайшли. Та й не мали особливо часу розшукувати мертвих, коли рушили в наступ: скільки їх отаких було потім розкидано по лісах та болотах, куди й звір забивався неохоче, не те що людина! Вже онуки знаходитимуть голі кості: граната чи гвинтівка потрощена та зірочка поіржавіла, що одвалилася з пілотки зогнилої,— ото й усі документи. Знесуть невпізнаних, необцілованих та неоплаканих до однієї могили та й напишуть на пам’ятнику: "Невідомі солдати". Ото так, товаришу старшина... Згадав і Валієва і знову відчув себе таким самотнім, наче вони щойно ж були поруч і всі враз позникали. І не двадцять один рік був зараз Михайлові, а всі п’ятдесят...

Другого дня, лаштуючись в дальню дорогу (до райцентру тридцять кілометрів), таки прихопив ложку, кухоль і білизну, і було ж потім сміху, коли виявилось, що їм розіслали довоєнні ще бланки, забувши закреслити фразу про кухоль, ложку й білизну. Попосміялись, стрічаючи чергового "новобранця" без руки, а то й без ноги одним і тим же запитанням:

— Не забув основну зброю?

Капітан, що оформляв документи, довго мудрував, як вписати подвиг Михайлові, щоб витягло не на медаль, а на орден. Сам замість руки мав порожній рукав, тож, коли б його воля та влада, всім інвалідам дав би по ордену. А тут бомба, та ще й не на передовій — біля штабу!

— Матимеш орден,— сказав капітан на прощання.— Такі, як у тебе, медалі даром на війні не давали.

"А не давали",— подумки погодився Михайло.

Повернувшись додому, сказав ще з порога:

— Матиму орден... От... Сам капітан сказав.

Кілька днів ходив, сушив галову, який же це орден дадуть. Дуже хотілось Вітчизняної, він найбільше подобався Михайлові, дуже нарядний і здалеку помітний: приколов би на правому боці єдиного свого піджака та отак і пішов би в контору, де після короткотермінових курсів працював старшим бухгалтером. Орден Червоної Зірки теж добрий, але Вітчизняної луччий.

"Невже не дадуть?"

А потім йому на очі трапилась районна газета. Читана-перечитана, хтось до контори приніс та й забув, то Михайло на куриво її й підібрав, бо з папером тоді було сутужно, особливо з цигарковим. А районна газета саме йа такому папері й друкувалась, тож найбільше курії й передплачували, і Михайло кілька днів носив її у кишені, поки згадав. Дістав, став надривати та й остовпів: в очі впало чиєсь фо-то. І не так фото як підпис: "Наш земляк — повний кавалер ордена Слави". "Це і я міг би стати повним кавалером,— подумав.— Якби в мене була третя медаль".

І так захотілося Михайлові мати третю медаль "За відвагу", що він ні про що вже більше й не думав. Аж снитися стало: коверкотовий піджак — і три медалі на ньому. Повний кавалер медалей "За відвагу"! Це ще, мабуть, рідше, ніж орденів Слави. Бо ні в кого ще трьох медалей не бачив. Дві, отак, як у нього, бачив. А щоб три, так таки ні.

Краявся, мучився, що про це раніш не подумав, та й вирішив ще раз піти до військкомату. Повинні ж його там зрозуміти, чи як? Відпросився у голови, за одним рипом і в райземвідділ заскочить, та попутною машиною й покотив до району.

Капітан довго не міг уторопати, що треба Михайлові. Та воно й дивно було б, аби уторопав одразу: чоловіка на ордена представили, а він просить медаль.

— Раніш про це треба було думати! — аж розсердився капітан.

— Та воно діло таке...— знітився Михайло.

— Тепер уже пізно,— пояснив капітан.— Документи пішли уже в Київ. В обласний військкомат.

Пізно то й пізно, тут уже нічого не вдієш. Повернувся додому сумний. Не буде медалі.

Кілька днів ходив як прибитий, а тоді зібрався до Києва. Щоб не каятись потім, що всього ке зробив. Купив не купив, а поторгуватися можна. Голову за це не відірвуть.

Голова, спасибі йому, й цього разу пустив, наказав тільки не дуже баритись. Та Михайло й сам не збирався гостювати в столиці, йому лиш до військкомату й назад.

До району дорога дальня, а до Києва й зовсім неблизька. Переночував у райцентрі в знайомого, бо автобус о шостій ранку відчалював, та й подався на автостанцію.

Автобус робив тоді один рейс, на більше був неспроможний — теж фронтовий інвалід, кругом побитий-посічений. На чесному слові тримався та на голому ентузіазмі шофера, який щоразу клявся-божився,

що більше не сяде за руль. Що життя в йього одне, а не десять. Але і в цей не так легко сісти, стільки в нього набивалося люду. Тож і їхав Михайло до самого Києва на одній нозі, бо другу й поставити було нікуди. їхав при всіх медалях своїх, бо, крім двох "За відвагу", мав іще й "За перемогу". І немолодий вже шофер, що сидів за рулем, весь час допитувався, куди це він так нарядився: чи не на весілля часом? Мо’, свої дівчата набридли, то закортіло до київських? Михайло йому-й розказав, що дівчата його не цікавлять, бо одружений, а їде добиватись медалі.

— Діло стоюще,— сказав на те шофер.— Мусять дати, аякже.

І Михайло одразу ж повірив, що повернеться додому з третьою медаллю.

Київ оглушив його й закрутив, стільки було люду на вулицях. Останній раз був тут ще під час війни, коли повертався з шпиталю додому, так тоді було зовсім не те. Вулиці майже порожні, й будники через один висадженими вікнами світили. А пройшовся Хрещатиком, то й зовсім стало незатишно: це ж скільки треба рук робочих, щоб отаку руїну підняти! А тепер наче в інше місто потрапив: всі будинки підлатані, і Хрещатик розчищений. А народу, народу! "Як тут люди й живуть?" — дивувався. Дивувався, не гадаючи, що мине двадцять п’ять літ — і він сам переїде до Києва. До сина, що одержить тут роботу й квартиру.

А поки що попопитав, поки знайшов обласний військкомат.

Вже як підходив, кіт дорогу йому перейшов. Чорний котяра, з собаку завбільшки, таких у їхньому селі й заводу немає. Які ж тут щури, коли отаких на них треба котів? Вийшов з підворіття, глянув на Михайла презирливо і, хвіст трубою наставивши, перед самим носом на той бік. Повагом — немов генерал. Михайло, коли б це було в селі, чоботом би нечисту силу підців, а тут не насмілився. Лише подумав: "Не повезе!"

Постояв, постояв та й обійшов іншою вулицею. В забобони хоч і не вірив, та мало чого...

І, до військкомату зайшовши, довго м’явся під дверима, поки наважився постукати:

— Можна?

Тут сидів уже не капітан, а майор. Насуплений та невдоволений. То Михайло перед ним навитяжку. Доповідав, як у строю.

— Так що ви хочете? — поморщився майор.

— Мені щоб медаль... Осьо дві маю, то щоб третя...

— Я не даю ні ордени, ні медалі! — одрізав майор.— До чого вас представили, те й будете мати... Все!

"Все, та не все,— подумав Михайло, виходячи, така його злість узяла.— Є й над тобою начальники!" — І рушив шукати військкома.

Коли б не так далеко забився, то, може, все на розмові з майором і скінчилося б. А тут просто-таки заїло Михайла: півдня протрусився на одній нозі в автобусі та потім попоходив, військкомат цей шукаючи. І то для того, щоб з облизнем повернутись додому?

То вже в інші двері обережно стука Михайло:

— Можна?

Так, мов, і так: мене записали на орден, а я хочу медаль. Медаль "За відвагу", отаку, як осьо. Щоб третя була. Невже це так важко зробити? Воював же — не оглядався...

— Повним кавалером?—зрозумів його одразу військком.

— Та якщо ваша ласка... Я ж багато і не просю...

Повертався додому іменинником: буде медаль!

І коли його через кілька місяців покликали знову в район, тепер уже без кухля, ложки й білизни, і військком вручив йому медаль "За відвагу", що сяяла новісіньким сріблом, здавалося, ніколи не був таким щасливим Михайло. Зайшов у перукарню, поголився, підстригся й, одеколоном пахнучи, що твоя парфюмерна крамниця, подався фотографуватись до відомого на весь район майстра, теж Михайла і теж інваліда, який більше працював на виїзд — увікопомнював весілля й похорони, хрестини та іменини — і фото якого можна було побачити в кожній хаті за сорок кілометрів довкруж.

— Зніми мене так, щоб усі медалі було видно як на долоні!

Випнув груди й закам’янів, дивлячись у вічко фотоапарата.

V

Тут і підходить кінець невеселій цій розповіді: лишаймо Михайла Івановича, шістдесятилітнього вже чоловіка, на самоті в невеликій кімнаті, над шматком сплавленого срібла. Лишаймо з його невтішними роздумами, з гіркою образою на онука, якого він так любив, заради якого і жив, власне, останні роки на світі. Відходимо від нього без слів, бо чого варті всі наші слова поряд з горем цієї людини, якій кожна медаль була часткою прожитого на світі життя, а не просто святковою прикрасою на грудях. Хай побуде на самоті, поки перегорить перший біль, перекипить перша образа. Будемо сподіватись, що час, цей наймудріший з усіх лікарів, зарубцює щойно завдану рану, болісніш од усіх його ран.

Будемо сподіватись.